

УДК 159.922 (343.144)

Особливості морально-етичної відповідальності неповнолітніх злочинців

Форотинська О.В.

В статье проанализированы морально – этические особенности ответственности несовершеннолетних преступников. Исследованы отдельные характеристики ответственности, в частности, интуиция в морально-этической сфере, альтруистические эмоции, морально – этические ценности. Автором доказано, что несовершеннолетние преступники нуждаются в психолог – педагогической коррекции морально –этических составляющих ответственности.

Ключевые слова: альтруистические эмоции, морально- этическая ответственность, несовершеннолетние преступники, ответственность, ценности.

У статті проаналізовано морально-етичні особливості відповідальності неповнолітніх злочинців. Досліджені окремі характеристики відповідальності, зокрема інтуїція в морально-етичній сфері, альтруїстичні емоції, морально-етичні цінності. Автором доведено, що неповнолітні злочинці потребують психолого-педагогічної корекції морально-етичних особливостей відповідальності.

Ключові слова: альтруїстичні емоції, відповідальність, морально-етична відповідальність, неповнолітні злочинці, особистість, цінності.

The moral - ethical responsibility of juvenile crime persons have analyzed in the paper. There were investigated some characteristics of responsibility, in particular, the intuition of the moral and ethical sphere, altruistic emotions, moral - ethical values. The author shown that juvenile crime persons need psychological and pedagogical correction of the components of moral and ethical responsibility.

Keywords: altruistic emotions, moral and ethical responsibility, juvenile crime persons, responsibility, values

Проблема злочинності неповнолітніх постійно привертає особливу увагу вчених та практиків. Зумовлено це не тільки тим, що неповнолітні завжди визнавали злочинцями особливого роду, але й тим, що в наш час неповнолітні – одна з найбільш кримінально уражених верств населення.

Характерною рисою злочинності неповнолітніх стають насильство і жорстокість, спостерігається тенденція до «омолодження» злочинності цього контингенту, підвищення їх кримінальної активності, зростає кількість злочинів, скоєних неповнолітніми на ґрунті пияцтва, токсикоманії і наркоманії. Щорічно в Україні близько 12 тис. дітей вчиняють такі діяння, причому їхня кількість щорічно зростає. Такі діяння набувають дедалі більш цинічного та жорстокого характеру і, що найтривожніше, це зростання вчинених ними вбивств.

Підлітки, які скоїли злочин та засуджені судом до позбавлення волі потрапляють до виховної колонії. Під час перебування там підлітки підлягають певному корекційному психолого-педагогічному впливові, який має за мету корекцію їх особистісних якостей, девіантної поведінки та запобігання рецидивної злочинності серед вихованців. Одним з важливих компонентів корекції девіантної поведінки неповнолітніх злочинців є корекція відповідальності.

Термін “відповідальність” використовується для розробки теорії покарання в юридичній практиці, відповідно до ситуативних запитань психології. Таким чином, відповідальність покладається як спосіб регулювання поведінки. Згідно Леві-Брюлю, відповідальність - це реактивність, здатність відповідати, реагувати, яка властива всім формам матерії.

С.Л. Рубінштейн та Д.А. Леонтьєв у своїх роботах проблему відповідальності розглядають не тільки в співвідношенні з поняттям свободи, але і включену в загальну проблему людинознавства - проблему детермінації поведінки людини, визначають зв'язок відповідальності з такими концептуально важливими категоріями, як вибір, цінності, особистісна зрілість, саморегуляція, активність суб'єкта [6].

Оскільки відповідальність береться як за виконання соціальних норм, може виступати рольовим обов'язком особистості, так і за реалізацію власних здібностей, цінностей, планів, вона може бути приписана і зовнішнім, і внутрішнім особистісним інстанціям. Згідно з цим, відповідальність пов'язується деякими авторами із зовнішніми або внутрішніми детермінантами. На специфічні вікові особливості приписування відповідальності у своїх роботах вказують Піаже, Колберг, Хекхаузен та ін

З урахуванням концепції відповідальності С.А. Рубінштейна, К.А. Абульханової-Славської розробляється підхід до відповідальності як присвоєння особистістю необхідності, в якій, на відміну від теорії Колберга, акцент ставиться на суб'єкті цього привласнення, його добровільності.

К.А. Абульханова-Славська у своїх роботах визначає відповідальність як «особистісний механізм реалізації необхідності», «перетворення зовнішньої необхідності у внутрішню детермінанту», «гарантування особистістю досягнення результату власними силами», «здійснення необхідного навіть при непередбачених суб'єктом труднощі, несподіванки» [1].

Таким чином ми можемо зазначити, що відповідальність є складною індивідуально - специфічною системою організації індивідуального досвіду особистості, яка включає емоційні й особистісні риси, мотиваційно – смислові утворення, етичні переконання й стильові поведінкові патерни. Операціонально відповідальність представлена специфічною структурою, яку умовно можна позначити як особистісний симптомокомплекс, що дозволяє не лише квантифікувати, але й ідентифікувати якісні особливості функціонування відповідальності як певний її тип.

Аналіз різних напрямків у вивченні відповідальності в зарубіжній психології дозволив нам виділити кілька підходів. У першому, найбільш розробленому з них, відповідальність розглядається з позиції морального розвитку особистості (Ж. Піаже, Л. Колберг, К. Хелкама, Х. Хек - Хаузен, та ін.)

Ж. Піаже, вивчаючи стадії морального розвитку дитини, визначав відповідальність як один з приватних аспектів загального процесу морального розвитку. На думку Ж. Піаже, розвиток відповідальності у дитини йде від об'єктивного до суб'єктивного напрямку. Таким чином, Піаже у своєму баченні рушійних сил розвитку відповідальності особистості робив акцент в розумінні відповідальності на когнітивному аспекті [7].

У дослідженнях К. Хелкама і його співробітників отримані також відомості про такі соціально-психологічні фактори, які пов'язані з розвитком свідомості відповідальності. До цих факторів відносяться розширення соціальної позиції (відрив від батьків, читання літератури, встановлення зв'язків із суспільством за допомогою діяльності) [8,9].

У зарубіжній психології одним з найбільш поширених існує підхід, який розглядає відповідальність з точки зору атрибутивних тенденцій. Основна ідея досліджень, здійснених в цьому руслі, зводиться до того, що атрибуція успіху і невдачі впливає на усвідомлення людиною відповідальності і провини.

Особливий інтерес в позначеному підході представляє концепція Ф. Хайдера, в рамках якої виводиться кілька сутнісних, з нашої точки зору, характеристик відповідальності. У контексті що розробляється нами підходу важливим є дослідження суб'єктивного аспекту відповідальності в рамках дослідження процесів каузальних атрибуцій, принципи яких сформулював Ф. Хайдер [2].

В їх основі лежать три гіпотези. Перша - адекватне розуміння соціальної поведінки людини багато в чому залежить від того, як він сприймає і пояснює навколишній світ. Друга - люди хочуть передбачити і керувати середовищем, своїм оточенням. Третя - між сприйняттям соціальних та фізичних об'єктів є деякий збіг.

Хайдер виділив п'ять рівнів відповідальної поведінки. У міру того, як зростає особистий внесок у наслідки дій, приписувана суб'єкту відповідальність зростає від першого до четвертого рівня [2].

Шварцу належить розробка моделі прийняття рішення будь-якої моральної дії. У цій моделі пов'язані воедино три аспекти будь-якої моральної дії. Перший аспект - усвідомлення наслідків власної дії (або бездіяльності для інших людей (усвідомлення наслідків)).

Усвідомлення наслідків своєї дії для блага іншого в кожному конкретному випадку залежить частково від ситуації, але також і від особистісних факторів.

Якщо дія суб'єкта якимось чином зачіпає благополуччя іншого, то виникає другий аспект - приписування собі відповідальності, тобто якою мірою людина повинна приписувати собі відповідальність за свою дію і її наслідки для інших. Тут тісно взаємодіє ситуаційні та особистісні чинники. Якщо людина вважає, що змушена надавати допомогу, її готовність до допомоги буде менше, ніж у випадку, коли вона вільна вирішувати - допомагати чи не допомагати. Разом з тим, готовність взяти на себе відповідальність за дію є одним з параметрів індивідуальних відмінностей.

Нарешті, третій аспект представлений моральними (або процесуальними) нормами, які пропонуються суспільством і частково або ж повністю приймаються особистістю в якості внутрішніх імперативів.

У теорії Шварца відповідальності (її приписування чи заперечення) розглядається у взаємозв'язку з особистими нормами і усвідомленням особистості наслідків своїх вчинків як індикатор просоціальної поведінки людини.

При обговоренні індивідуальних відмінностей в оцінках відповідальності необхідно враховувати висновки досліджень з психології особистості і розвитку. Так, Де Чармс встановив, що індивіди, вже одного разу будучи «винними» у скоєному, схильні вбачати першопричину результатів дії в особистісних факторах, а не в факторах оточення не тільки відносно самих себе, а й інших людей. Аналогічні дані отримали Лоу і Медуе, які розділили своїх підслідних на «особистості» і «ситуаційників» [2].

У радянській та російській психології відповідальність розглядалася в психолого-педагогічному (К. А. Климова, Л.С. Славина, В. А. Горбачова, З. М. Борисова, Ж. Е. Завадська, Л.В. Шевченко); соціально-психологічному (Л. А. Сухінская, В.С. Агеев, Л. І. Грядунова, К. Муздибаев, Т. Н. Сидорова), та в рольовому (Н. Д. Табунів, Н. Головка, А.Ф. Плахотний, С. Ф. Анісімов, А. І. Грядунова) підходах, контексті життєдіяльності особистості (Ш. Бюлер, С. Л. Рубінштейн, К. А. Абульханова-Славська, К. Муздибаев).

У своїх роботах К.А. Абульханова-Славська досліджувала взаємозв'язок ініціативи та відповідальності як двох форм активності. Автор показала, що критерієм повноти присвоєння особистістю відповідальності може служити узгодження необхідності з її бажаннями і потребами, тобто виникнення ініціатив. Дослідження зовнішніх і внутрішніх умов переходу від ініціативи до відповідальності та впливу відповідальності на вихідні ініціативи, оптимальних форм зв'язку ініціативи і відповідальності показало, що якщо відповідальність сполучається з ініціативою, то необхідність стає внутрішнім спонуканням самого суб'єкта [1].

На необхідність розробки проблеми відповідальності в зв'язку з проблемою вчинку особистості «як одиниці поведінки» вказував Б.Ф. Ломов. Будь-який вчинок, на думку автора, має два значення - для самої особи і для інших людей, оскільки тягне за собою вчинки інших людей. Звідси виникає необхідність прогнозувати власні дії, передбачати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність [4].

За припущенням Л.С. Славіної, «основним механізмом» відповідального виконання завдання

є наявність зв'язку між завданням і наступними діями з його виконання, тобто плануванням. Для відповідального виконання завдання необхідно не тільки формувати мотиви дії, але також навчити дітей способів організації своєї поведінки [2].

У літературі, поряд з поняттям "відповідальність", існує поняття «соціальна відповідальність» [2]. Але поняття соціальної відповідальності найчастіше розглядається у філософсько-етичному аспекті. У роботах філософів в основному аналізується історична зумовленість і класовий характер відповідальності, проблема співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в цьому феномені, вирішується питання про структуру, функції, форми прояву, видах соціальної відповідальності і т. д. Значно менше робіт, що приділяють увагу конкретно-психологічного аналізу цього поняття.

Велика монографічна праця К. Муздибаєва навмисно присвячена аналізу зарубіжних концепцій відповідальності та пошуку шляхів теоретичного визначення швидше соціальної відповідальності, ніж відповідальності суб'єкта. К. Муздибаєв наступним чином визначає відповідальність: «Це перш за все якість, що характеризує соціальну типовість особистості» [5,39].

Соціальна відповідальність описується через єдність трьох компонентів - когнітивного, мотиваційного, поведінкового. Особливості соціальної відповідальності залежать від рівня вираженості цих трьох компонентів і зв'язків між ними. Причому відзначається, що більше пов'язані мотиваційний і поведінковий компоненти, а когнітивний - більш незалежний.

Суттєвий внесок у вирішення проблем кримінальної відповідальності неповнолітніх зробили в своїх працях, зокрема, такі вчені: В.І. Арькова, З.А. Астеміров, Г.С. Гаверов, Н.І. Гуковська, А.І. Долгова, І.О. Кобзар, Л.М. Кривоченко, Г.М. Міньковський, Е.Б. Мельнікова, В.Ф. Мороз, В.С. Орлов, А.А. Примаченко, І.М. Сабіров, Н.К. Семернева, М.О. Скрябін, К.К. Сперанський, М.С. Таганцев, А.П. Тузов, О.І. Чернишов, О.П. Чугасв, Я.М. Шевченко, А.Е. Якубов.

Проблема вивчення відповідальності неповнолітніх злочинців є недостатньо розробленою. Наше дослідження присвячено вивченню аспектів особливостей відповідальності неповнолітніх злочинців, а саме – морально-етичному аспектові.

Актуальність вивчення проблеми відповідальності неповнолітніх правопорушників в наш час не підлягає сумніву як з погляду незмінного зростання та поширення рецидивів злочинів серед неповнолітніх, так і з точки зору соціально-психологічної значущості проблеми.

Метою даної статті є вивчення особливостей морально-етичної відповідальності неповнолітніх злочинців.

В дослідженні був використаний опитувальник ДРМЕВО - діагностика рівня морально - етичної відповідальності особистості.

Досліджувані групи склали дві групи осіб. Група 1 – вихованці Куряжської виховної колонії Управління державного департаменту України з питань виконання покарань у Харківській області (104 особи), група 2 – школяри того ж віку, які навчаються в школах міста Харкова (102 особи).

Надійність і достовірність результатів забезпечувалась використанням при обробці отриманих результатів стандартного методу математичної статистики - t-критерію Стьюдента для незалежних виборок (за допомогою комп'ютерної програми SPSS 11.5 for Windows).

Методика дозволяє діагностувати морально-етичну відповідальність за наступними шкалами: рефлексія на морально – етичні ситуації, інтуїція в морально – етичній сфері, екзистенціанальний аспект відповідальності, альтруїстичні емоції, морально – етичні цінності

Результати дослідження представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники рівня морально-етичної відповідальності неповнолітніх злочинців та школярів
M ± m

Шкала	Неповнолітні правопорушники	Школяри	t	p
Рефлексія на морально – етичні ситуації	1,71 ± 0,12	1,84 ± 0,09	0,77	-
Інтуїція в морально – етичній сфері	2,12 ± 0,13	2,45 ± 0,13	1,70	0,1
Екзистенціанальний аспект відповідальності	2,07 ± 0,11	2,35 ± 0,12	1,64	-
Альтруїстичні емоції	2,18 ± 0,12	3,00 ± 0,15	4,27	0,001
Морально – етичні цінності	1,82 ± 0,11	2,56 ± 0,14	4,06	0,001

За результатами дослідження ми бачимо наступне:

За шкалою «Рефлексія на морально-етичні ситуації» нами не виявлено вірогідних відмінностей між групою неповнолітніх правопорушників та школярами. Отже, ми можемо зазначити, що неповнолітні правопорушники, так само, як і школяри у незначній мірі рефлексують на морально-етичні ситуації. Тобто правопорушники і школяри не намагаються постійно аналізувати свою поведінку та свої

вчинки. Вони вважають, що люди, які постійно займаються «самокопанням», зазвичай невпевнені у собі і мало адаптивні до суспільства. Вони не витрачають увесь свій вільний час на міркування про свої вчинки та правильність життя.

За шкалою «Інтуїція в морально-етичній сфері» нами було виявлено достовірні відмінності між показниками на рівні тенденції. Інтуїція в морально-етичній сфері неповнолітніх злочинців значущо нижча, ніж в групі школярів. Тобто можна припускати, що неповнолітні злочинці менше приділяють уваги своєму «внутрішньому голосу», при здійсненні морально-етичних дій та вчинків. Вони здатні більше прислухатися до думки оточуючих, ніж до власних переконань щодо моральності вчинків. Неповнолітні правопорушники вважають, що люди, які постійно слідуєть голосу совісті, виглядають смішно та не сучасно.

За шкалою «Екзистенціальний аспект відповідальності» нами не було виявлено достовірних відмінностей між групою неповнолітніх правопорушників та школярів.

За шкалою «Альтруїстичні емоції» нами було виявлено достовірні відмінності між показниками в досліджуваних групах. Отже ми можемо зазначити, що неповнолітні правопорушники значущо менш переживають альтруїстичні емоції ніж школярі. Правопорушники не намагаються допомагати іншим людям, у них не менше виникає бажання приносити людям радість і щастя. Мало виражені почуття занепокоєння за долю когось і в піклуванні за когось, вони менше співпереживають радості і успіхам інших, мало проявляють такі відчуття, як ніжність, розчулення, відданість, участь, жалість. Ми можемо припустити, що дані особливості пов'язані із соціальною ситуацією, у якій зростали ці підлітки, серед яких велика кількість походить з так званих «неблагополучних родин». Неповнолітні злочинці за своє життя піддавалися жорстоким діям з боку оточуючих, не бачили допомоги і піклування про них з боку інших, тому і самі не намагаються піклуватися про інших.

За шкалою «Морально етичні - цінності» нами було виявлено достовірне підвищення показника у групі школярів. Отже ми можемо зазначити, що у неповнолітніх правопорушників морально-етичні цінності розвинені набагато слабше ніж у школярів. У правопорушників склалося негативна і вузька думка про такі категорії моральних цінностей, як справедливість, доброта, зло, терпимість, честь, достоїнство. Вони вважають, що в роботі слід дотримуватися принципу: «Мета виправдовує засоби».

Таким чином цей етап дослідження дозволив припустити те, що неповнолітні правопорушники, на відміну від школярів, не намагаються постійно аналізувати свою поведінку та свої вчинки. Вони вважають, що люди, які постійно займаються «самокопанієм», зазвичай невпевнені у собі і мало адаптивні до суспільства. Вони не витрачають увесь свій вільний час на міркування о своїх вчинках і о правильності життя. Правопорушники не приділяють значної уваги своєму «внутрішньому голосу», при здійсненні морально - етичних дій та вчинків. Вони здатні більше прислухатися до думки оточуючих чим до власних переконань що до моральних вчинків. Неповнолітні правопорушники вважають, що люди, які постійно слідуєть голосу совісті, виглядають смішно і не сучасно.

Неповнолітні правопорушники, на відміну від школярів, в житті більш дотримуються принципу: «Мені подобається», а не «Я повинен», вони дотримуються думки, що людина не може повністю відповідати за те, що з нею відбувається у житті. Правопорушники не намагаються допомагати іншим людям, у них не виникає бажання приносити людям радість і щастя. Мало виражені почуття занепокоєння за долю когось - не будь і в піклуванні за когось, вони мало співпереживають радості і успіхам інших, мало проявляють такі відчуття, як ніжність, розчулення, відданість, участь, жалість. У правопорушників склалося негативна і вузька думка про такі категорії моральних цінностей, як справедливість, доброта, зло, терпимість, честь, достоїнство. Вони вважають, що в роботі слід дотримуватися принципу: «Мета виправдовує засоби».

Виявлено достатньо низький рівень морально-етичної відповідальності неповнолітніх правопорушників. Відбувається зниження і майже втрата духовності, як основи людських взаємовідносин. На жаль ця проблема ускладнюється тим, що негативна трансформація морально-етичних установок і цінностей набула поширення в сучасному суспільстві та негативно відобразилась на найнезахищеній ланці суспільства – підлітках, а як нам відомо, формування моральних аспектів відповідальності надзвичайно важливо саме в підлітковому віці.

Виявлено, що у неповнолітніх правопорушників йде деформація морально-етичної відповідальності, яка знаходить своє відображення у їх поведінці та ставленні до життя. Неповнолітні правопорушники не намагаються постійно аналізувати свою поведінку та свої вчинки. Вони вважають, що люди, які постійно займаються «самокопанням», зазвичай невпевнені у собі і мало адаптивні до суспільства. Вони не витрачають увесь свій вільний час на міркування о своїх вчинках і о правильності життя. Правопорушники не приділяють значної уваги своєму «внутрішньому голосу», при здійсненні морально - етичних дій та вчинків. Вони здатні більше прислухатися до думки оточуючих ніж до власних переконань щодо моральних вчинків. Неповнолітні правопорушники вважають, що люди, які постійно слідуєть голосу совісті, виглядають смішно і не сучасно.

Неповнолітні правопорушники в житті дотримуються принципу: «Мені подобається», а не «Я повинен», вони дотримуються думки, що людина не може повністю відповідати за те, що з нею відбувається у житті. У правопорушників майже відсутнє почуття занепокоєння за долю когось - не будь окрім їх власної, вони мало співпереживають радості і успіхам інших, мало проявляють такі відчуття, як ніжність, розчулення, відданість, участь, жалість. Виявлена негативна і вузька думка про такі категорії моральних цінностей, як справедливість, доброта, зло, терпимість, честь, достоїнство. Неповнолітні

правопорушники вважають, що в житті слід дотримуватися принципу: «Мета виправдовує засоби».

На нашу думку, в корекційній роботі із неповнолітніми злочинцями треба звертати увагу на формування та корекцію морально-етичної відповідальності, на трансформацію їх міркувань про моральні засади поведінки взагалі.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности в социальной психологии // Психология личности и образ жизни – М., 1987.- С. 10-14.
2. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс личности: Монография - М.: Информ-Знание, 2005. - 188 с.
3. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. – М.: Смысл, 1993.-43 с
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Наука, 1984 - 444 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности - Л.: Наука, 1983.-240 с.
6. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир - Питер, 2003 - 512 с.
7. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребёнка – М.: Академ. Проект, 2006. – 480с.
8. Хелкам К. Моральное развитие личности // Психология личности и образ жизни. - М., 1987, С 347-352.
9. Хелкам К. Развитие атрибуции ответственности в онтогенезе // Проблемы психологии личности - М.,1987, С. 148-154.